

Klír, Tomáš

Osídlení horských oblastí Čech ve středověku a raném novověku – východiska interdisciplinárního výzkumu

Archaeologia historica. 2010, vol. 35, iss. 1-2, pp. 373-391

ISSN 0231-5823 (print); ISSN 2336-4386 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/128158>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Osídlení horských oblastí Čech ve středověku a raném novověku – východiska interdisciplinárního výzkumu¹

TOMÁŠ KLÍR

Abstrakt: Cílem příspěvku je upozornit na vysoký informační potenciál zaniklých pozdně středověkých a raně novověkých vesnic, pokud jde o poznání dlouhodobého sociálně-ekonomického vývoje Čech. Soustavné začleňování archeologických poznatků do širšího historického studia je možné zejména díky tomu konceptu sociálně-ekonomických dějin, který říká, že Čechy byly od pozdního středověku rozděleny na několik základních produkčních regionů s odlišným, ale vzájemně provázaným sociálně-ekonomickým vývojem. Produkční a sociálně-ekonomická rozdílnost jednotlivých regionů se přitom neustále zvyšovala spolu s postupně se zdokonalujícím trhem. Současné možnosti archeologie přispět k testování tohoto makrohistorického konceptu nejsou vyrovnané. Vysokou vypovídací schopnost mají zaniklé vesnice ležící v těch horských oblastech, kde se později výrazně rozvíjela neagrární výroba, neboť zde byl vývoj nejvíce dynamický a lze zde také předpokládat největší rozdíly mezi situací rekonstruovanou pomocí raně novověkých písemných pramenů a stavem v pozdním středověku, dokumentovaném archeologickými prameny. Socioekonomická regionální diferenciacie českých zemí a její dynamika byla dosud archeologií reflektována jen nepřímou. Výsledkem snahy překlenout tuto umělou mezeru mezi sociálně-ekonomickými dějinami a archeologickým poznáním je proto několik výzkumných projektů zaměřených na studium horských oblastí Čech.

KLíčová slova: 15.–18. století – pozdní středověk – raný novověk – sociálně-ekonomické dějiny – agrární dějiny – dějiny osídlení – horské oblasti – zaniklé středověké vesnice.

Settlement in Mountainous Areas of Bohemia in the Middle Ages and the Early Modern Age – Points of Departure for Interdisciplinary Research

Abstract: The objective of the contribution is to highlight the high information potential of defunct late-mediaeval and early modern-age villages in studying the long-term socio-economic development of Bohemia. Constant incorporation of archaeological information into a broader historical framework is enabled by the concept of socio-economic history, which points out that Bohemia was, after the late Middle Ages, divided into several basic production regions of different but interconnected socio-economic development. Differences in production and socio-economic factors between individual regions widened continuously, and markets expanded. The current potential of archaeology to contribute to the testing of this macro-historical concept is not balanced. Defunct villages in mountainous areas, with later non-farming production, probably hold the highest information potential; development in these villages was the most dynamic, and the differences between the situation reconstructed with the help of early modern-age written sources and the state in the late Middle Ages as documented by archaeological sources are presumably the largest. The socio-economic regional differentiation of the Czech lands and its dynamics have so far been reflected only indirectly in archaeology. Efforts to bridge the artificial gap between socio-economic history and archaeological information have thus resulted in several major research projects focussing on the study of the mountainous areas of Bohemia.

Key words: 15th–18th centuries – late Middle Ages – early modern age – socio-economic history – farming history – settlement history – mountainous areas – defunct mediaeval villages.

1. Úvod

Jedním z trendů, které můžeme v nejbližších letech v české archeologii historických období očekávat, bude zvýšený zájem o problematiku pozdního středověku a raného novověku. Tento tematický posun již nyní urychlují dvě skupiny příčin. Do první skupiny patří vnější faktory, a to zejména:

- srovnatelný posun v evropské archeologii (srov. Zwischen Tradition 2009; Andersson–Scholkmann–Kristiansen 2007, 24);
- aktuální trendy v příbuzných oborech, především v sociálních a hospodářských dějinách, kde lze sledovat oživení zájmu o analýzu a vysvětlení ekonomického růstu a společenských změn v Evropě předindustriálního období (s těžištěm v 14.–18. století). Zdůrazňován je

1 Článek vznikl v rámci interního grantu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy „Osídlení horských oblastí Českých zemí v minulosti“ (2009) a výzkumného záměru „České země uprostřed Evropy v minulosti a dnes“, VZ MSM 0021620827. Upravená německá verze článku bude publikována na jiném místě (Klír 2009a). Za kritické poznámky k textu děkuji Mgr. Zuzaně Křenkové (FF UK Praha).

zejména význam dlouho trvajících přechodových jevů a regionální diverzita (Kopsidis 2006; Langthaler 2006; The Peasantries, 1998; srov. příspěvky ve sborníku vydávaném pracovní skupinou Comparative Rural History of the North-Sea Area). Studium v českých zemích je pak ovlivňováno výsledky již uzavřeného mezinárodního výzkumného projektu „Soziale Strukturen in Böhmen in der frühen Neuzeit“, v jehož rámci byl sledován regionálně rozdílný sociální, hospodářský a demografický vývoj Čech od pozdního středověku do 19. století (Cerman–Maur 2000; Soziale Strukturen 2002; Untertanen 2005 – bibliografie projektu „Soziale Strukturen...“). Tradiční chronologická bariéra ve výzkumu sociálně-ekonomického vývoje, představovaná tzv. husitským obdobím, přitom byla překročena již dříve (zvl. Čechura 1990, 468, 470–476, 486);

- vracející se atraktivnost výzkumu těch epoch, které jsou tradičně tematizovány jako krizové, popřípadě přechodové (např. Graus 1969, 507–517).

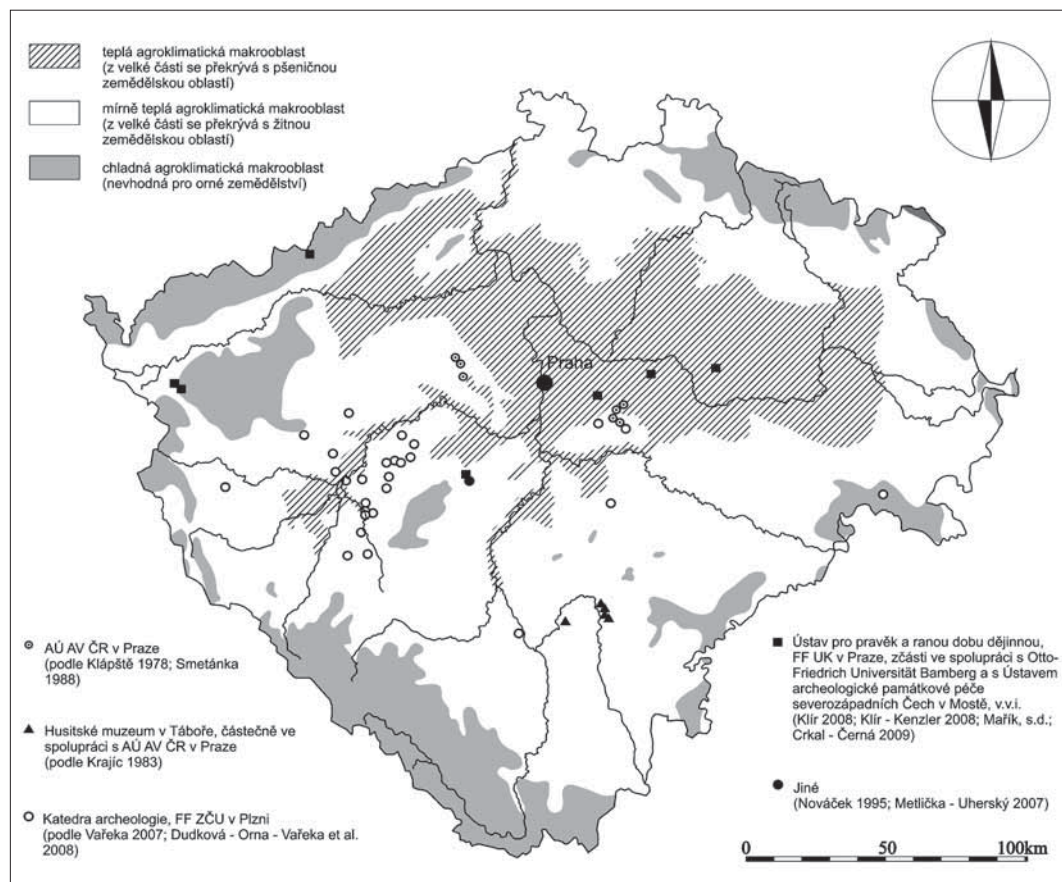
Skupině vnitřních faktorů pak v Čechách dominuje intenzivní archeologický zájem o poznání venkovského prostředí, zejména studium zaniklých pozdně středověkých a raně novověkých vesnic (obr. 1; nověji Vařeka a kol. 2006; Dudková–Orna–Vařeka a kol. 2008; Klír 2008; v tisku). A právě v této oblasti může česká archeologie významně přispět k pochopení evropského sociálně-ekonomického vývoje, zvláště pokud bude i nadále začleňovat své poznatky do širšího interdisciplinárního studia, ať v rámci mediévistiky, nebo dějin osídlení. Důvodem je, že zatímco písemné a kartografické prameny objasňují zejména raně novověké období (16.–18. století), tak k poznání starších fází dlouhodobé sociálně-ekonomické kontinuity přispívají zásadním způsobem prameny archeologické. Smyslem tohoto příspěvku přitom je ukázat zásadní poznávací význam toho konceptu agrárních dějin, který říká, že Čechy byly od pozdního středověku rozděleny na několik základních regionů s odlišným, ale vzájemně provázaným sociálně-ekonomickým vývojem.

2. Formulace problému

Integrujícím cílem zde prezentovaného studia je objasnění sociálně-ekonomické povahy vrcholné a pozdně středověkého, popřípadě raně novověkého období. Konkrétně se jedná o problém, do jaké míry je možno tento časový úsek chápat jako kontinuální přechodnou periodu, během které zůstával sociálně-ekonomický systém vzniklý v průběhu tzv. středověké transformace stále ještě poměrně jednoduchý a teprve postupně získával vyšší míru komplexnosti (Andreae 1964, 17–27; 1973, zvl. 33–59; 1977, zvl. 291–292; Klír, v tisku; ke konceptu sociálně-ekonomických, popřípadě agrosociálních systémů srov. Thoen 2004; Langthaler 2006). Jedním z nejdůležitějších indikátorů komplexity sociálně-ekonomického prostředí je přitom podoba trhu (např. Kopsidis 2006, 101–135). Ten může být do různé míry dokonalý. Charakteristikou neúplného trhu, který se neustále mění a může směřovat k dokonalosti či naopak, je jen slabě vytvořená dopravní a komunikační struktura a z toho plynoucí (Ellis 2000, 6, 12; Kopsidis 2006, 138–140):

- (i) roztržitěné a lokálně omezené trhy s extrémním kolísáním a výpadky nabídky a poptávky;
- (ii) neustálé přerušování tržních aktivit;
- (iii) vysoká informační asymetrie, která vede k obtížím při tržních aktivitách; k dispozici je jen málo informací, jsou sporadické a nevyvážené, je velmi nákladné zjistit informace mimo nejbližší okruh sousedů a vlastní vesnice;
- (iv) téměř úplná absence kapitálového trhu, transakce jsou individuální a neřídí se jasnými tržními principy;
- (v) téměř úplná absence trhu s půdou.

Platí, že neúplné, nestabilní a rizikové tržní prostředí je doprovázeno určitými formami hospodářských jednotek. Na míře komplexity celého sociálně-ekonomického systému a na stupni dokonalosti trhu totiž závisí význam zemědělství jako způsobu produkce. V rámci poměrně jednoduchého systému, který neumožňuje jistou a dlouhodobou obživu v neagrární výrobě, má zemědělství vždy dvojí význam – první subsistenční a druhý pro

Obr. 1. Zaniklé pozdně středověké a raně novověké vesnice v Čechách, v jejichž areálech byl realizován a alespoň částečně publikován geodeticko-topografický průzkum (stav 2009). Agroklimatické makrooblasti znázorněny na základě agroklimatické rajonizace ČSSR (údaje z měření 1931–1960, podle Kurpelová–Coufal–Čulík 1975, mapa 14).

Abb. 1. Spätmittelalterliche und frühneuzeitliche Ortswüstungen in Böhmen, auf deren Arealen eine geodätisch-topographische Untersuchung durchgeführt und zumindest teilweise veröffentlicht wurde (Stand 2009). Agroklimatische Makrogebiete, veranschaulicht anhand der agroklimatischen Rayonierung der Tschechoslowakei (Angaben der Messungen von 1931–1960, nach Kurpelová–Coufal–Čulík 1975, Karte 14).

tvorbu nadproduktu. V komplexnějším systému, kde je možná již alespoň částečná, např. sezónní obživa v různých odvětvích neagrární výroby, a kde zároveň funguje dokonalejší trh umožňující pravidelně získat i životně nezbytné zboží (potravinu), již dochází k regionálně rozrušenému vývoji. Nadprodukt je v zemědělství vytvářen především tam, kde je to ekonomicky výhodné. V agroklimaticky příznivých oblastech, kde je zemědělská výroba rentabilní, proto roste význam tržní zemědělské produkce, která má zároveň podmínky pro specializaci. V oblastech, kde zemědělská výroba musí překonávat nepříznivé přírodní podmínky, si zemědělství udržuje již jen subsistenceční význam a volná práce je uplatňována v rentabilnější neagrární výrobě. Podmínkou takového vývoje je tržní provázání odlišných produkčních regionů, tedy agroklimaticky příznivých a nepříznivých oblastí. S dalším růstem sociálně-ekonomického systému a se zdokonalováním trhu pak postupně zemědělství ztrácí už i význam subsistenceční pojistky (blíže kap. 3 a 4).

Tento vývoj by se měl mimo jiné odrážet v odlišných agrárně-geografických principech a sídelních formách uplatňovaných při osidlování agroklimaticky nepříznivých horských oblastí ve vrcholném středověku a raném novověku. Zatímco pro starší období (12./13.–14. století) byla charakteristická založení vesnických sídel s poměrně vyrovnanou

sociálně-ekonomickou strukturou a pozemková výbava jednotlivých usedlostí předpokládala tvorbu zemědělského nadproduktu (středověké doklady srov. Kuhn 1973; Born 1977, 48–50; Henning 1979, 120; Ratusny 1994, 129), tak v pozdním středověku a raném novověku naopak vznikala vesnická sídla s nevyrovnanou strukturou kombinující selské i neselské vrstvy, včetně bezzemků, a pozemková výbava ani u největších selských usedlostí neumožňovala tvorbu výrazného zemědělského nadproduktu. Alespoň někteří členové rodiny tak museli uplatňovat svou práci i mimo vlastní hospodářství (pro Čechy a střední Evropu např. Petráň 1964, 109–145; Born 1974, 73–95; 1977, 50, 55–58; Cerman 2005, 346).

Výzkum zaniklých pozdně středověkých a raně novověkých vesnic může přispět k poznání historického vývoje ve dvou hlavních bodech. Prvým je zisk informací o podobě vesnických sídel a jejich způsobech produkce v době zániku. Podstatné přitom je, že situace dokumentovaná na většině těchto zaniklých lokalit informuje právě o klíčovém období, které sociální a hospodářské dějiny nejsou schopny na základě ještě jen sporadických písemných zpráv podrobněji studovat (tj. druhá polovina 14. – první polovina 16. století). Středověké počátky sledovaných jevů jsou proto známy velice málo a jsou stále diskusní (např. Čechura 1990; 1994; Cerman 2005). Druhý bod je spíše metodologický – jedná se o konkretizaci makrohistorických sociálně-ekonomických konceptů pomocí jednotlivých příkladů (tj. mikrohistorický výzkum v rámci širšího sociálně-ekonomického modelu). Hlubší pohled na sociálně-ekonomickou strukturu a vývoj jednotlivých mikroregionů nebo lokalit tvořících konečný regionální součet totiž přirozeně ukazuje vysokou rozmanitost. Detailní studium zaniklých vesnic v raně novověkých sídelněgeografických a historických souvislostech tak může doložit i dosud zcela neznámé jevy, jejichž poznání přispívá k lepšímu pochopení, nebo naopak vyvrácení makrohistorických konceptů (např. Grulich 2001, zvl. 527, 530; srov. též Nodl 2003).

3. Základní trend sociálně-agrárního vývoje českých zemí v pozdním středověku a raném novověku

V makrohistorickém pohledu lze v celém období cca 14.–18. století sledovat jednotný trend sociálně-agrárního vývoje, tj. bez závažnějších kvalitativních změn, který lze charakterizovat jako (Cerman–Maur 2000, 737, 767–770, zde další česká lit.; Kopsidis 2006, 103–104; Langthaler 2006, 218–226; srov. též *European Peasants* 1975):

- růst komplexity sociálně-ekonomického systému, který se projevuje zejména jako růst komplexnosti a zdokonalování trhu;
- růst možnosti obživy v neagrární výrobě;
- ústup subsistenčně orientovaného zemědělství s limitovanou tržní produkcí, konkrétně v: (i) v odbytově a agroklimaticky příznivých podmínkách rozvoj tržně orientovaného zemědělství; (ii) v nepříznivých podmínkách růst čistě subsistenčního a doplňkového významu zemědělství (tj. změna subjektivního hodnocení zemědělských produktů);
- zvyšování podílu agrárně nesoběstačných sociálních vrstev ve venkovském prostředí, zvyšování sociální diference – zejména pokud se jedná o držbu půdy.

Spojující ekonomickou charakteristikou celého období cca 14.–18. století je právě existence nedokonalého trhu a základním trendem jeho postupný růst a zdokonalování, které bylo doprovázeno růstem poptávky po agrárních výrobcích (vycházející ovšem od neagrárních producentů) a technologickým pokrokem různých forem. Hospodářské jednotky, zejména poddanské usedlosti, měly v tomto období výrazně duální charakter, neboť fungovaly současně v rámci rozdílných ekonomických systémů. Usedlosti mohly zčásti produkovat pro trh, ale zároveň musely být připraveny se z něho v kritických situacích stáhnout, fungovat samostatně a zajistit alespoň základní přežití (např. Wolf 1966, vii; Peasant 1989; Shanin 1990; Mintz 1974; Kopsidis 2006, 136 a nasl.; Ellis 2000, 5–16; srov. též Čechura 1990, 477, 483–484). Projevy tohoto vývoje přitom nebyly jednotné ani stejnoměrné (Čechura 1990; Šmahel 1995, 415–456; Graus 1957; Míka 1960; Petráň 1964; Cerman–Maur 2000; Cerman–Maur 2002). Celoevropský doložený trend se přitom v českých zemích nezastavil ani

v obdobích, která byla českou historiografií dlouho považována za mezníky sociálně-ekonomického vývoje. Dlouhodobou kontinuitu vývoje 14.–18. století v celozemském měřítku pravděpodobně nezastavila ani husitská revoluce nebo třicetiletá válka (Čechura 1990, 468, 475, 486; Cerman–Maur 2000, 740–741, 745, 767–770).

4. Koncepce regionálně rozdílného sociálně-ekonomického vývoje Čech v pozdním středověku a raném novověku

O jednotné tendenci sociálně-ekonomického vývoje není obvykle pochybováno (kritické pojetí z pohledu vývoje velkostatku srov. Čechura 1990, 475, 487; 1994, 3–5, 130–136). Nicméně v rámci tohoto vývoje dokládají početné historické analýzy středního dosahu (srov. Cerman–Maur 2000, zvl. 760–770; *Soziale Strukturen* 2002):

- několik základních typů regionálně rozdílného vývoje (tj. produkčních regionů) v rámci jinak obdobného trendu;
- rostoucí sociálně-ekonomickou provázanost a vzájemnou závislost těchto stále více a více navzájem odlišných produkčních regionů (tj. rostoucí produkční komplementaritu).

Problematiku rozmanité hospodářské struktury a regionálně rozdílného vývoje akcentoval Josef Petráň (1964, zvl. 42–145), který rozdělil jednotlivé oblasti předbělohorských Čech do tří hlavních typů (obr. 2). Tyto typy byly přitom reflektovány již soudobými písemnými prameny reflektovaly již soudobé písemné prameny 16.–18. století:

- úrodné nížinné oblasti („kraje“);
- „přechodné“ oblasti;
- horské oblasti s významnou možností obživy mimo agrární výrobu („hory“).

Pro každou z těchto oblastí byly charakteristické určité převládající rysy:

- a) agrární výroby, zejména poměr mezi její subsistenční a tržní složkou;
- b) vztahu agrární a neagrární výroby, rozsahu možnosti obživy mimo agrární výrobu, míry zapojení usedlostí do tržních mechanismů;
- c) sociální diference, demografické struktury a demografického chování;
- d) stadií sídelních forem;
- e) centrálních míst a jejich povahy.

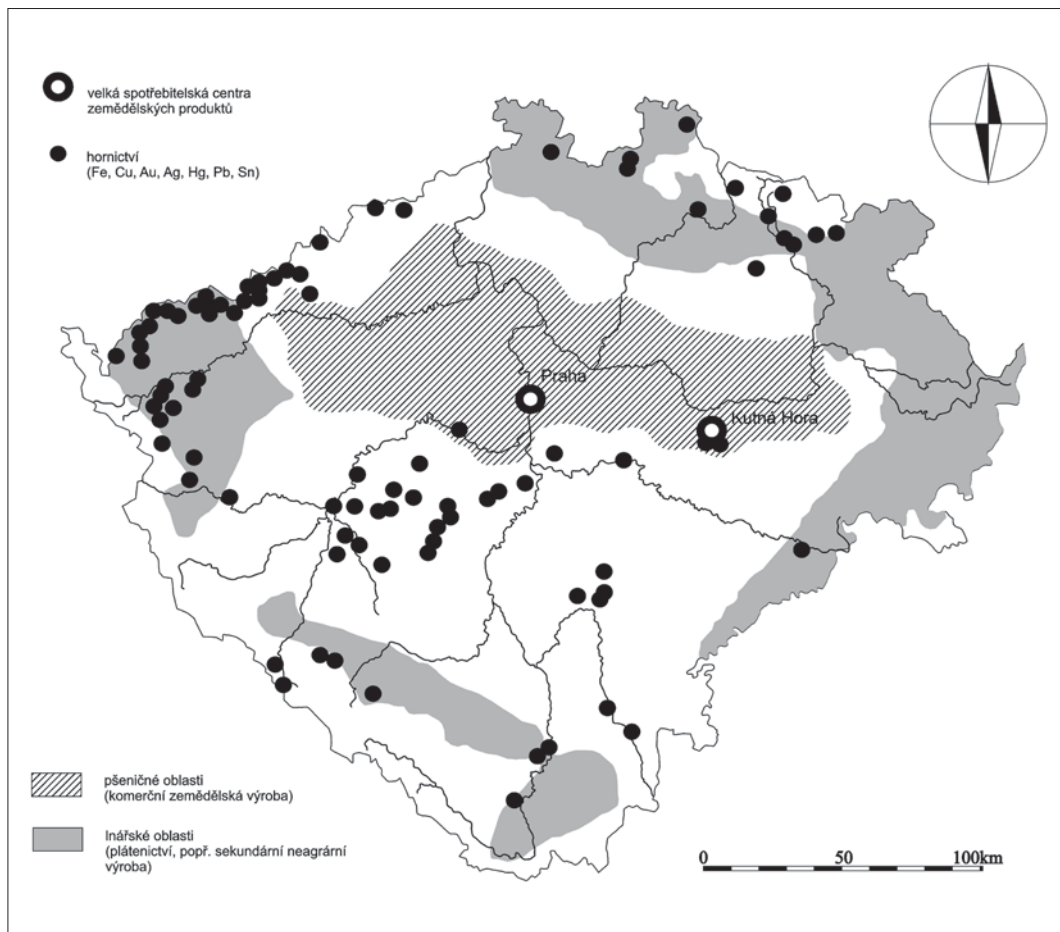
Počátky této postupně rostoucí regionální diverzifikace nebyly sociálně-ekonomickými dějinami dosud soustavněji sledovány, především kvůli absenci větších souborů písemných pramenů a relevantních dat hromadné povahy před 16. stoletím. Existence základních typů produkčních regionů, popřípadě ekotypů v pojetí M. Mitterauera (1986, zvl. 188) je však předpokládána nejméně již pro konec 14. a počátek 15. století (např. Cerman 2005, 339–340).

4.1 Základní sociálně-ekonomické (produkční) oblasti předbělohorských Čech

Josef Petráň (1964, zvl. 42–145) využil při rozčlenění Čech na tři základní typy produkčních oblastí dvě skupiny rozdílných kritérií, a to:

- hledisko obecných přírodních daností;
- hledisko regionálního sociálně-ekonomického systému.

Prolnutí těchto dvou kritérií – hledisek – má své opodstatnění teprve od raného novověku. Zemědělství v horských oblastech již tehdy mělo výrazně subsistenční nebo subsistenčně doplňkový charakter a nadprodukce z větší části vycházela z neagrární výroby. Za těchto okolností tak bylo možno jako důležitý rys horských oblastí uvést neagrární výrobu a pro nížinné oblasti tržní agrární výrobu. Pro studium starších období, tj. vrcholného a pozdního středověku, je tento způsob klasifikace již méně adekvátní, neboť v tehdejších jednodušším sociálně-ekonomickém systému mohlo být zemědělství – z hlediska poměru subsistence a tvorby nadproduktu – podobné jak v horských oblastech, tak v nížinách. V obou případech by poskytovalo jak přežití, tak tržní nadprodukt. Pro regionální klasifikaci je proto vhodné oddělit obě skupiny kritérií, tedy přírodní podmínky a sociálně-ekonomické prostředí. Sociálně-ekonomické prostředí bylo totiž do velké míry nestabilní, např. těžba mohla

Obr. 2. Socioekonomické členění raně novověkých Čech – hlavní produkční regiony ve druhé polovině 16. století (podle Petrůň 1963, mapa 4; Atlas československých dějin 1965, mapa 9a).

Abb. 2. Sozioökonomische Gliederung des frühneuzeitlichen Böhmens – Hauptproduktionsregionen in der 2. Hälfte des 16. Jhdts. (nach Petrůň 1963, Karte 4; Tschechoslowakischer Geschichtsatlas 1965, Karte 9a).

přicházet a ustupovat v různých vlnách, zatímco agroklimatické zóny vykazovaly poměrně dlouhodobou stabilitu. Z toho důvodu se jeví jako vhodné samostatné vyčlenění horských oblastí bez ohledu na rozsah neagrární výroby a její poměr k agrární.

A. Úrodné nížinné oblasti pokrývaly agroklimaticky nejprůzračnější části území – tzv. pšeničné oblasti, které umožňovaly výraznou tržní nadprodukcii obilí. Ve vesnicích převládaly naturálně soběstačné velké usedlosti s komerčně orientovanou zemědělskou výrobou, která ještě zesilovala v blízkosti velkých měst. Sociální strukturu doplňovaly méně početné neselské rolnické vrstvy představující rezervoár námezdní pracovní síly. Sociální diferenciace těchto oblastí se neustále prohlubovala, počet velkých usedlostí sice zůstával poměrně stálý, významně ale rostl počet hospodářství disponujících s malým množstvím půdy nebo s vůbec žádnou (Petrůň 1964, 53–86; Matušíková 2002; Cerman–Maur 2000, 761–762). Úrodné nížinné oblasti by svou sociálně-ekonomickou a demografickou strukturou odpovídaly ekotypu obilnářských oblastí M. Miterrauera („Taglöhner-“ a „Getreidebaulandschaften“; Mitterauer 1986, zvl. 213–215; srov. Horský–Sedláčková–Seligová 1996). V úrodných oblastech byl výrazný „hlad“ po půdě a také nejvýraznější rozvoj režijního velkostatku od 16. století.

Podobný vývoj jako v úrodných nížinných oblastech lze sledovat i v méně příznivých agroklimatických podmínkách, pokud se v nich vytvořily výjimečně dobré odbytové podmínky. Jednalo se o:

- kontaktní území provazující nížiny a „hory“, ve kterých bylo možno i v méně příznivých přírodních podmínkách provozovat vysoce rentabilní zemědělství, a to díky možnosti zásobovat neagrární horské oblasti s velkou poptávkou po zemědělských produktech. Zde lze od 16. století dokládat tržně orientovanou zemědělskou výrobu nesenou často expandujícími režijními dvory (Petráň 1964, 120–121);
- tzv. příměstské oblasti (Petráň 1964, 70–71; srov. též Cerman 2005, 340).

B. „Přechodné“ oblasti pokrývaly zemědělsky méně příznivá území, která (i) nepři-pouštěla rentabilní tržně zemědělskou produkci a (ii) kde zároveň pro rolníky neexistovala možnost doplňkových způsobů obživy. Zemědělství mělo především subsistenční význam, ale protože bylo často jedinou možností uplatnění práce, tak v něm bylo třeba pomoci zemědělství produkovat také tržní přebytky. Obecně ale byla míra zapojení poddanských usedlostí do trhu se zemědělskými produkty velmi nízká a byl zde získáván jen nevelký zemědělský nadprodukt. Převažovaly naturálně soběstačné středně velké usedlosti, které měly jen do velmi malé míry protějšek v podobě neselských rolnických usedlostí a bezzemků. S tím souvisel nedostatek volných pracovních sil. Tyto ekonomicky přechodné oblasti vykazovaly největší stabilitu sociální struktury v období mezi 16. a počátkem 18. století, neboť mírný přírůstek usedlostí s menší pozemkovou výbavou byl v celkovém součtu často vyvážen rozšiřováním stávajících usedlostí na úkor těch opuštěných. Obvykle není pozorován ani „hlad“ po půdě, a pokud vznikaly a rozšiřovaly se vrchnostenské režijní dvory, tak to jen na lokálně nejlepších půdách, které byly ještě zemědělsky rentabilní. Pokud byla možnost, tak „přechodné“ oblasti byly velmi náchylné k rozvoji neagrární výroby, zejména hutnictví, sklářství a lesních řemesel, které mohly rychle pozměnit jejich strukturu a přiblížit je neagrárním horským oblastem (Petráň 1964, 87–109; Zeitlhofer 2002; Velková 2002; Grulich 2002; Cerman–Maur 2000, 762–764).

C. Neagrární horské oblasti byly sice agroklimaticky nepříznivé, ale jejich přírodní bohatství mohlo poskytnout obživu a možnost uplatnit práci i mimo agrární výrobu. Zemědělství pak mělo subsistenční – a často jen doplňkový – charakter. Neagrární výroba byla obvykle iniciována hornickou činností, na kterou se vázala další rozsáhlá odvětví. Právě v nich, např. v těžbě a dopravě dřeva, mohli rolníci uplatnit svou volnou pracovní sílu, a tak tvořit nadprodukt mimo vlastní zemědělství (srov. též Mitterauer 1986, 205–221). Mimo hornictví se v horských oblastech rozvíjelo sklářství a sekundárně také další formy neagrární výroby, často již protoindustriálního charakteru (plátenictví). V horských krajích byla vyšší poptávka po námezdních pracovních silách, po řemeslech umožňujících zásobování a po potravinách. Sociální struktura horských oblastí vykazovala největší rozdíly a také největší dynamiku. Raně novověké prameny od počátku zachycují menší usedlosti s pozemkovou výbavou takové velikosti a kvality, že mohla zajišťovat spíše jen subsistenci. Dále jsou ve velkém množství evidovány naturálně již nesoběstačné usedlosti s nedostatečným přidělem půdy, které byly již existenčně závislé na uplatnění práce mimo své vlastní hospodářství. Počet zcela nesamostatných domácností ještě zvyšovali početní bezzemci. A trend sociální diference, zejména relativní růst neselských rolnických vrstev a bezzemků se v průběhu vývoje 16.–18. století prohluboval. Kritická analýza pramenů ale většinou ukázala, že skutečných bezzemků bylo menší množství, než evidují písemné prameny. (Petráň 1964, 109–145; Pazderová 2002; Cerman–Štefanová 2002; Cerman 2002; Cerman–Maur 2000, 760; 764–766).

Základní sociálně-ekonomické (produkční) oblasti předbělhorických Čech – přehled:

	Úrodné nížinné oblasti, kontaktní a příměstské oblasti	Přechodné oblasti	Horské oblasti
Možnosti agrární a neagrární výroby	příznivé podmínky – rentabilní zemědělství	nepříznivé podmínky – málo rentabilní a nerentabilní zemědělství – málo příležitostí obživy mimo agrární výrobu	nepříznivé podmínky – nerentabilní zemědělství – možnost obživy mimo agrární výrobu
Význam zemědělské produkce	– subsistenční – tržní nadprodukce (významná)	– subsistenční – tržní nadprodukce (nízká)	– subsistenční (často jen doplňkový)
Míra soběstačnosti	soběstačné a zásobitelské (nadprodukce)	soběstačné	nesoběstačné a spotřební
Celková míra zapojení do trhu (distribuce potravin)	vysoká – velké a střední usedlosti	malá	vysoká (závislost) – všechny hospodářské jednotky
Hospodářské jednotky a sociální struktura	– velké usedlosti s tržně orientovanou zemědělskou výrobou – početné neselské rolnické vrstvy a bezzemci (rezervoár námezdních sil, placení v naturáliích)	– střední usedlosti (soběstačné) – nepočetné neselské rolnické vrstvy a bezzemci	– střední usedlosti – drobné usedlosti a početné neselské rolnické vrstvy – bezzemci
Dynamika sociální struktury	– velké usedlosti stabilní – nárůst neselských rolnických vrstev – rozvoj režijního velkostatku – hlad po půdě	– poměrně stabilní – náchylná k rozvoji neagrární výroby – limitovaný rozvoj režijního velkostatku – malý hlad po půdě	– nejvíce dynamická a největší rozdíly – růst počtu drobných usedlostí a bezzemků – hlad po půdě

5. Význam studia horských oblastí

Současné možnosti archeologie přispět jak k testování výše nastíněných makrohistorických konceptů, tak k mikrohistorickému výzkumu nejsou vyrovnané, ale jsou ovlivňovány jednak rozložením vhodných památek dosud uchovaných v krajině, a pak především snahou o efektivní studium, tj. o výzkum v oblastech s dostatečně dynamickým socioekonomickým vývojem. Z toho důvodu mají vysoký informační potenciál zejména zaniklé vesnice ležící v horských oblastech s pozdější neagrární výrobou, kde byl vývoj nejvíce dynamický a kde lze také předpokládat největší rozdíly mezi situací rekonstruovanou pomocí raně novověkých písemných pramenů a stavem v pozdním, popřípadě vrcholném středověku (srov. kap. 2). Studium úrodných oblastí by sice mohlo být také velmi efektivní, a to díky podobně vysoké sociálně-ekonomické dynamice, na druhou stranu je v těchto oblastech jen málo lokalit s výrazně dochovanými relikty zaniklého osídlení. Mezi všemi hlavními typy produkčních regionů tak lze za studijně nevhodnější stále považovat horské oblasti s neagrární výrobou, a to i z následujícího důvodu.

Pro studium komplexity sociálně-ekonomického prostředí a pro poznání role zemědělské výroby, tj. vztahu subsistenční a tržní, stejně jako agrární a neagrární produkce, se jako nejucínnější zdroj poznatků jeví ty oblasti, které mohou ukázat meze celého soudobého systému (Klír 2008, 13–14). Jsou to především agroklimaticky a pedologicky ty nejvíce příznivé oblasti, do kterých zemědělství ve svých různých formách vstupovalo jen za určitých sociálně-ekonomických a sociálně-kulturních podmínek. Jedná se o:

- agroklimaticky a pedologicky nejméně příznivé části země, kterými jsou právě horské oblasti (např. Denecke 1992, zvl. 24–25);
- malé zemědělsky nepříznivé enklávy uvnitř úrodných oblastí, jejichž problematika již byla tematizována (Klápště 1978, 462–467; Smetánka 1988, 43–50, 146–150; Klír 2008, zvl. 23–35; 2009).

Je to dáno tím, že značná námaha a riziko spojené se získáním zemědělských produktů zde musely být vyrovnávány (a) vysokým hodnocením zemědělských produktů nebo (b) nízkým hodnocením vložené práce (Ellis 2000, 105–122; Čajanov 1989; 1989a; Klír 2008, 186–195). Zemědělská výroba v agroklimaticky nepříznivých oblastech proto nastupovala zejména v případě, že:

- zemědělské produkty nebylo možné s potřebnou pravidelností a jistotou získávat prostřednictvím trhu, tj. k přežití byla třeba vysoká míra naturální soběstačnosti (nedokonalejší trh);
- chyběl tlak na tvorbu vysokého nadproduktu, tj. tržní produkce nemusela být vysoká (nízké spotřební nároky, nízké dávky mocenským skupinám, nízký sociokulturní standard);
- existovala silná regionální poptávka po zemědělských produktech, která nemohla být uspokojena importem z produkčně příznivějších regionů, tj. tržní produkce byla velmi efektivní;
- obyvatelstvo disponovalo volným časem, který nebylo možno využít jiným subjektivně lépe hodnoceným způsobem (malé příležitosti zajistit obživu uplatněním práce v neagrární výrobě).

6. Výzkumné projekty

Socioekonomická regionální diferenciacie českých zemí a její dynamika, tematizovaná zejména agrárními dějinami, byla dosud archeologií reflektována jen nepřímo, např. v rámci studia středověkého osídlení zemědělsky marginálních oblastí (Klír 2008; 2009). Výsledkem snahy překlenout umělou mezeru mezi sociálně-ekonomickými dějinami a archeologickým poznáním je proto několik výzkumných projektů zaměřených na studium středověkého a raně novověkého osídlení horských oblastí Čech. Jejich smyslem je efektivně propojit historické, kulturněantropologické a archeologické přístupy, především jejich aktuální poznávací koncepty. Cílem ovšem není poznání horských oblastí jako sídelního prostoru specifických vlastností, jejich hospodářského, sociálně a kulturně geografického charakteru v minulosti (např. Häufler 1955; Netting 1981; Viazzo 1989; Denecke 1992), ale získání poznatků o dlouhodobém socioekonomickém vývoji Čech. Vývoj osídlení horských oblastí lze totiž vysvětlit jen v rámci celku, tj. v souvislosti s vývojem v komplementárních produkčních regionech. Realizace zde prezentovaných výzkumných projektů proto spočívá v detailním studiu vybraných lokalit a mikroregionů, které jsou vhodné pro efektivní řešení sledované problematiky. Jejich výběr je dán snahou o komparaci v rámci jednotné teoretické koncepce. Ve všech případech jsou studovány zalesněné horské terény, kde se dodnes unikátním způsobem dochovaly relikty zaniklých středověkých sídel.

Výzkumné projekty vychází z konceptu o rozčlenění českých zemí do několika základních produkčních regionů, ve kterých se dlouhodobě uplatňovaly odlišné sociálně-ekonomické faktory (kap. 4). Aby bylo možno provázat studium zaniklých pozdně středověkých vesnic (kap. 6.1) s tímto makrohistorickým konceptem, který nemusí mít vždy platnost v malém měřítku, jsou ve vybraných mikroregionech analyzovány také vybrané raně novověké vesnice, a to na základě sídelněgeografických a sociálně-ekonomických kritérií (kap. 6.2). V současné době je výzkum soustředěn do Slavkovského lesa v západních Čechách (obr. 3; ve spolupráci s ÚPRAV a Otto-Friedrich Universität Bamberg) a do Krušných hor v severozápadních Čechách (ve spolupráci ÚPRAV a ÚAPP severozápadních Čech v Mostě, v. v. i.).

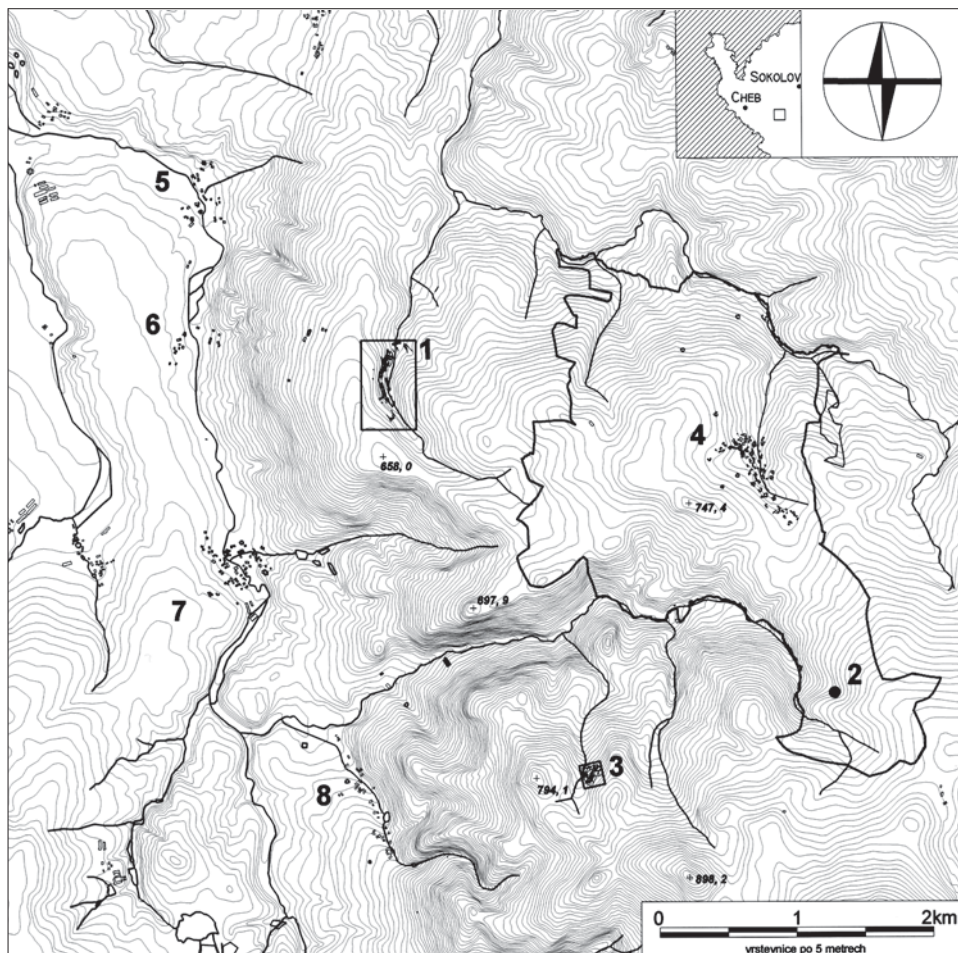
6.1 Výzkum středověkého osídlení (obr. 4–5)

Smyslem výzkumu středověkého osídlení je poznat podobu opuštěných sídel a přiblížit se poznání (a) podmínek pro agrární a neagrární výrobu, (b) významu zemědělské produkce, (c) míře soběstačnosti, (d) celkové míry zapojení do trhu a distribuce potravin a (e) charakteru hospodářských jednotek – usedlostí.

Výzkum středověkého osídlení je rozdělen do tří částí:

1. Archeologické

Předmětem této části je detailní poznání vybraných zaniklých středověkých vesnic a jejich pluzin, a to na základě nedestruktivních metod (geodeticko-topografický, geofyzikální a geo-

Obr. 3. Detailně studovaný horský mikroregion v západní části Slavkovského lesa. Zaniklé pozdně středověké vesnice: 1 – Schwarzenbach (srov. Klir–Kenzler 2009); 2 – Wolfhartsgrün (louky s pomístním jménem Wolfesgrün); 3 – Hermannsgrün (srov. obr. 4–5). Vesnice zaniklé po 1945: 4 – Smrkovec/Schönficht, znázorněn obvod katastrálního území a stav zástavby podle stabilního katastru (srov. obr. 6). Dosud existující vesnice: 5 – Mokřina/Krottensee; 6 – Těšov/Teschau; 7 – Milíkov/Miltigau; 8 – Podlesi/Markusgrün.

Abb. 3. Detailliert studierte Gebirgsmikroregionen im westlichen Teil des Kaiserwalds. Spätmittelalterliche Dorfwüstungen: 1 – Schwarzenbach (vgl. Klir–Kenzler 2009); 2 – Wolfhartsgrün (Wiesen mit Flurname Wolfesgrün); 3 – Hermannsgrün (vgl. Abb. 4–5). Nach 1945 untergegangene Dörfer: 4 – Smrkovec/Schönficht, Bereich des Katastergebietes und Bebauungsstatus gemäß dem stabilen Kataster (vgl. Abb. 6). Bis heute existierende Dörfer: 5 – Mokřina/Krottensee; 6 – Těšov/Teschau; 7 – Milíkov/Miltigau; 8 – Podlesi/Markusgrün.

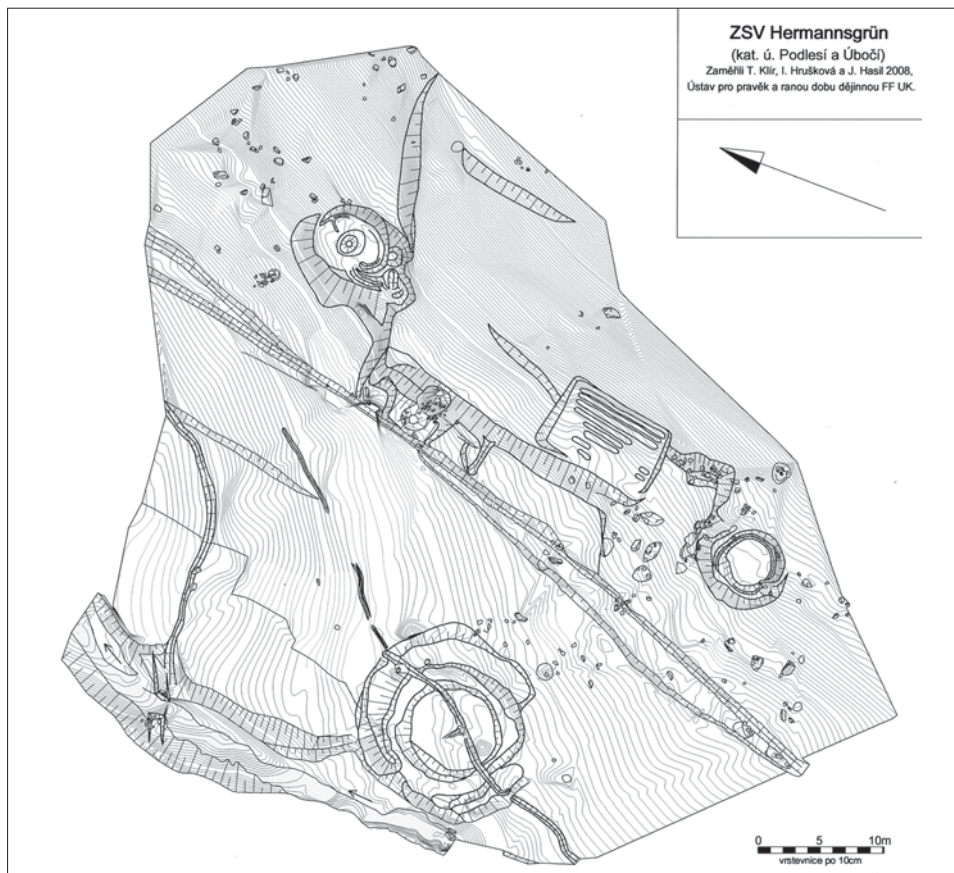
chemický průzkum). Dílčím cílem je (a) identifikace jednotlivých usedlostí, (b) variantní určení podoby dvorů, (c) určení sídelní formy a (d) určení doby života vesnice.

2. Historické

Cílem je (a) poznat topografii mikroregionu v pozdním středověku a její změny, (b) rekonstruovat majetkové poměry a jejich změny, (c) poznat proces pustnutí na základě soudobých písemných pramenů, (d) poznat vztah agrární a neagrární výroby, rámcově těžbu drahých kovů, (e) určit vliv trhu a možnosti tržní výroby v mikroregionu, a to na základě analýzy soudobých písemných pramenů.

3. Geografické

Cílem je poznat rámcové přírodní podmínky relevantní pro osídlení mikroregionu.

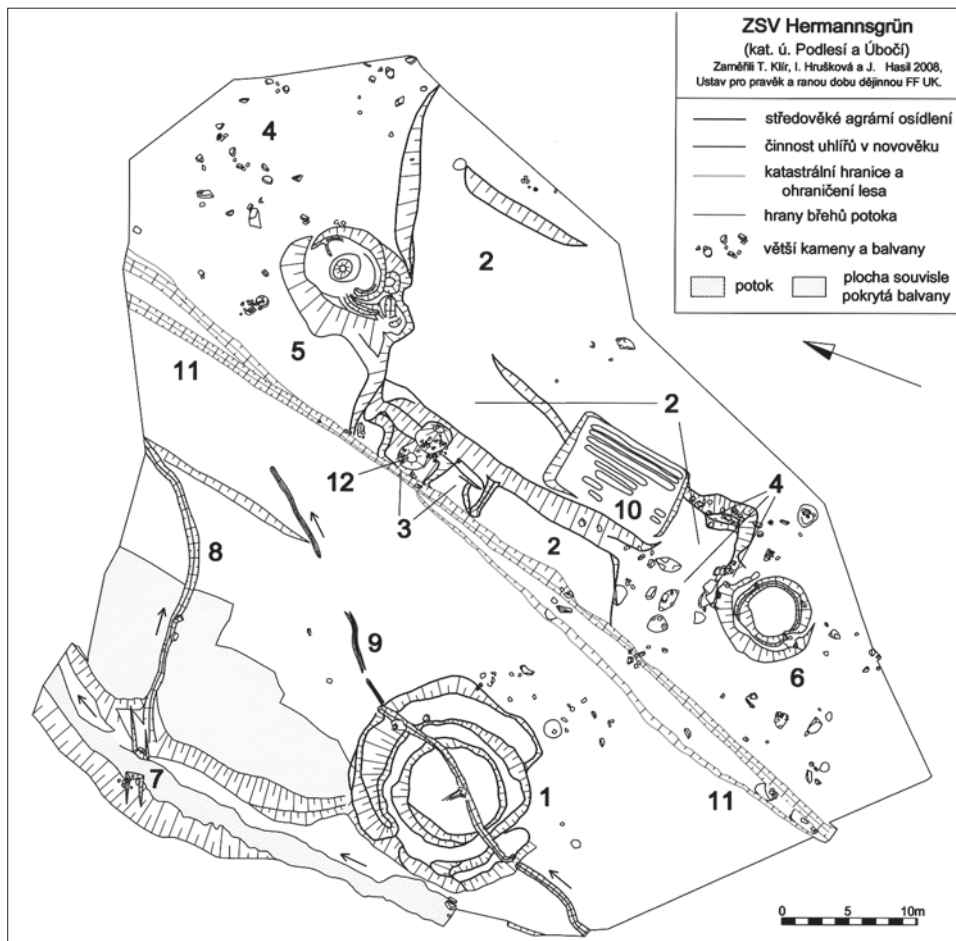

Obr. 4. Zaniklá středověká vesnice Hermannsgrün (část areálu), k. ú. Podlesí/Úbočí (Slavkovský les, Karlovarský kraj), 750–780 m n. m., pramenná pánev Bílého potoka / Weissenbach. Rozptýlená sídelní forma, vazba na potční nivu, v terénu dosud identifikováno šest dvorů vzájemně vzdálených cca 100–200 m. Písemné prameny ze druhé 14. století až počátku 15. století uvádí již jen pusté usedlosti v minimálním počtu devíti (Völkl 1955, 343, 345; Das Nothaftische Lehenbuch 1996, 85). Na detailně zaměřené ploše se dochovala komplikovaná horizontální stratigrafie antropogenních povrchových tvarů, která indikuje tři různé časové a funkční horizonty lidských aktivit typických pro využití horských oblastí od pozdního středověku po novověk. Dokumentovaná situace dále umožňuje vysvětlit intenzivní zemědělské aktivity, které jsou zdánlivě iracionální v extrémně nepříznivých přírodních podmínkách. V tomto konkrétním případě se jedná o intenzivní zemědělské využití severozápadně orientovaného svahu ve značně kamenitém terénu.

Abb. 4. Die Ortswüstung Hermannsgrün (Teil des Areals), Katastergebiet Podlesí/Úbočí (Kaiserwald, Region Karlsbad), 750–780 ü.d.M., Quellbecken des Weissenbach. Zerstreute Siedlungsform, Bindung an Bachaue, im Gelände wurden bisher 6 ca. 100–200 m voneinander entfernte Höfe identifiziert. Die schriftlichen Quellen aus der 2. Hälfte des 14. – Anfang des 15. Jhdts. erwähnen bereits nur mindestens 9 wüste Anwesen 9 (Völkl 1955, 343, 345; Singer 1996, 85). Auf der detailliert vermessenen Fläche ist eine komplizierte horizontale Stratigraphie anthropogener Oberflächenformen erhalten geblieben, die drei verschiedene Zeit- und Funktionshorizonte menschlicher Aktivitäten indiziert, wie sie für die Nutzung von Gebirgsgegenden vom Spätmittelalter bis zur Neuzeit typisch ist. Die dokumentierte Situation ermöglicht es ferner, intensive landwirtschaftliche Aktivitäten zu erklären, die bei extrem ungünstigen natürlichen Bedingungen scheinbar irrational sind. In diesem konkreten Fall handelt es sich um die intensive landwirtschaftliche Nutzung eines nordwestlich orientierten Hanges mit sehr steinigem Gelände.

6.2 Sídelněhistorická a sociálně-ekonomická analýza mikroregionu v raném novověku (obr. 6–7)

Sídelněhistorická a sociálně-ekonomická analýza mikroregionu obklopující vybrané zaniklé vesnice (rozsah cca 20–25 km²) je založena na rozboru relevantních soudobých i novověkých písemných a kartografických pramenů, zejména na analýze zemských katastrů, hospodářských písemnostech ve fondech velkostatků, na analýze kartografického materiálu (zemské katastry, fondy velkostatků, Český úřad zeměměřictví a katastru v Praze-Kobylisích) a doplňkově také etnografických pramenů (Etnologický ústav AV ČR, regionální muzea). Vzorem analýzy jsou modelové mikrostudie ze širší střední Ev-

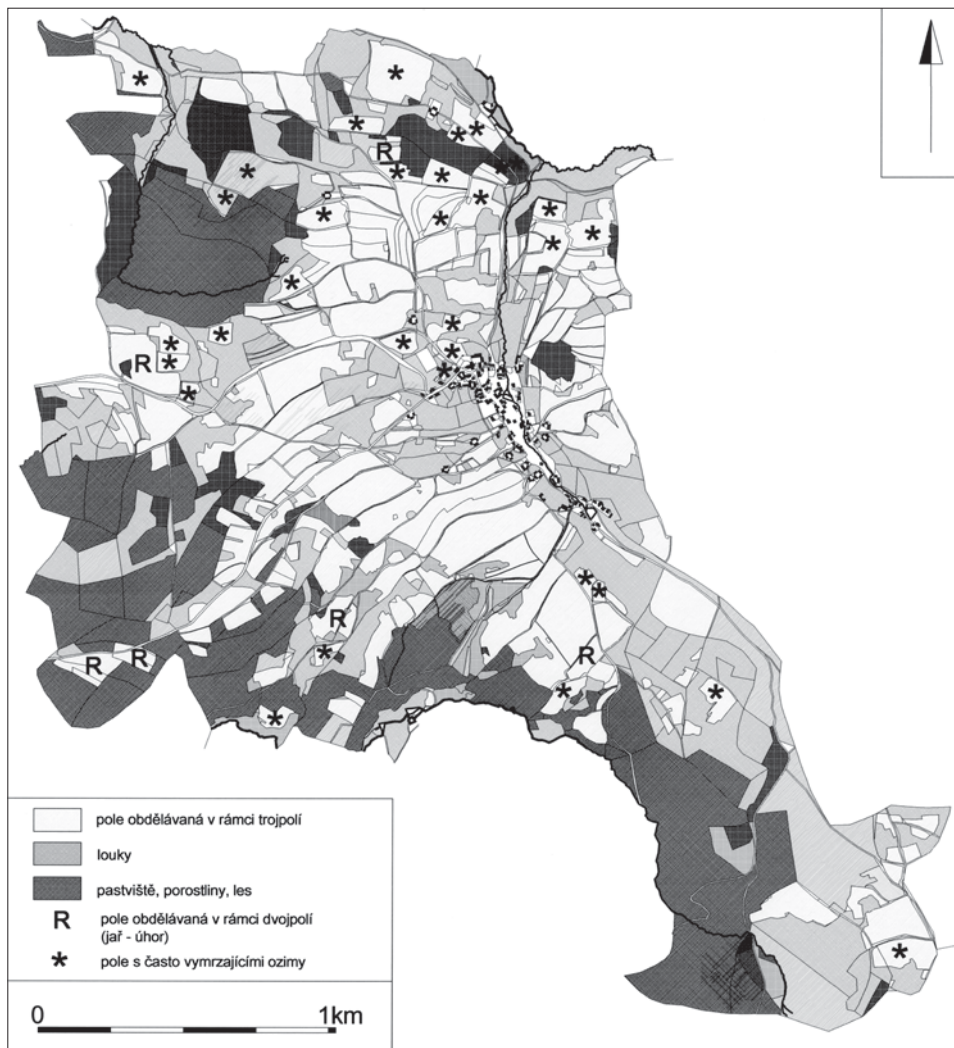
Obr. 5. Zaniklá středověká vesnice Hermannsgrün (srov. obr. 4). Legenda: 1 – „motte“; 2 – agrární terasy; 3 – relikt domu; 4 – odvalené balvany a větší kameny při okrajích agrárních teras; 5, 6 – milířiště; 7 – relikt hráze zadržující vodu; 8 – kanál přivádějící vodu k milířišti ležícímu mimo dokumentovanou plochu; 9 – kanál přivádějící vodu k milířišti 5; 10 – relikt záhonové zahrady; 11 – příkopů vymezující katastrální hranici a začátek lesa; 12 – hromady kamení sebraného na ploše domu 4.

1. První horizont – silně degradované relikt „motte“ v potoční nivě a relikt domu v těsném prostorovém kontaktu s agrárními terasami. Na ploše agrárních teras bylo vysbíráno kamení a odvaleny balvany, které se kumulují po obou stranách teras. Interpretace: Část areálu zaniklé středověké vesnice Hermannsgrün. Agrární terasy sice leží na nepříznivě orientovaném severozápadním svahu a orné zemědělství si vyžádalo velký vstupní pracovní vklad v podobě rozbití a odvalení velkých balvanů, na druhou stranu mohla být využita ideálně dostupná plocha v těsném kontaktu s obydlím/dvorem. Pro agrární terasy tak lze předpokládat funkci zahrady, vlastní pole se nacházela ve větší vzdálenosti v příznivějších přírodních podmínkách (temena kopců a příhodněji orientované svahy). 2. Druhý horizont – dvojice milířišť zapuštěná do starších agrárních teras, hráz zadržující vodu, kanály přivádějící vodu k milířištům (superpozice s „motte“), relikt ohrazené záhonové zahrady zapuštěné do starších agrárních teras. Interpretace: Pozůstatky činnosti a pobytu uhlířů (raný novověk). Uhlíři, popřípadě někteří členové jejich rodin, disponovali během svého pobytu na lokalitě (z níž se nemohli vzdálit) volným časem, pro který nenacházeli hospodářské využití, a proto měl tento čas v jejich subjektivním hodnocení minimální hodnotu. Za těchto okolností mohli uhlíři hodnotit velmi pozitivně i minimální zemědělský výnos získaný za cenu poměrně velké práce, zvláště při svém nízkém sociokulturním standardu a při vysokém subjektivním hodnocení potravin nutných k zajištění subsistence (Klír 2008, zvl. 186–195). 3. Třetí horizont – systém příkopů a valu. Plocha mezi příkopem a potokem byla zemědělsky využívána (louky, porostliny). Interpretace: Příkop vymezující katastrální hranici vesnic Úbočí a Podlesí (18.–20. století).

Abb. 5. Ortswüstung Hermannsgrün (vgl. Abb. 4). Legende: 1 – „Motte“; 2 – Agrarterrassen; 3 – Relikt eines Hauses; 4 – weggerollte Felsblöcke und größere Steine an den Rändern der Agrarterrassen; 5, 6 – Meilerstandort; 7 – Relikt eines Staudamms; 8 – Wasserzuführkanal zum außerhalb der dokumentierten Fläche liegenden Meilerstandort; 9 – Wasserzuführkanal zum Meilerstandort 5; 10 – Relikt eines Beetgartens; 11 – Katastergrenze und Waldanfang abgrenzende Gräben; 12 – auf der Fläche von Haus 4 gesammelter Steinhaufen.

ropy (zejména Wilfing–Winiwarter et al. 1999; Beck 1993; Netting 1981; Viazzo 1989; Meier–Sauerländer 1995).

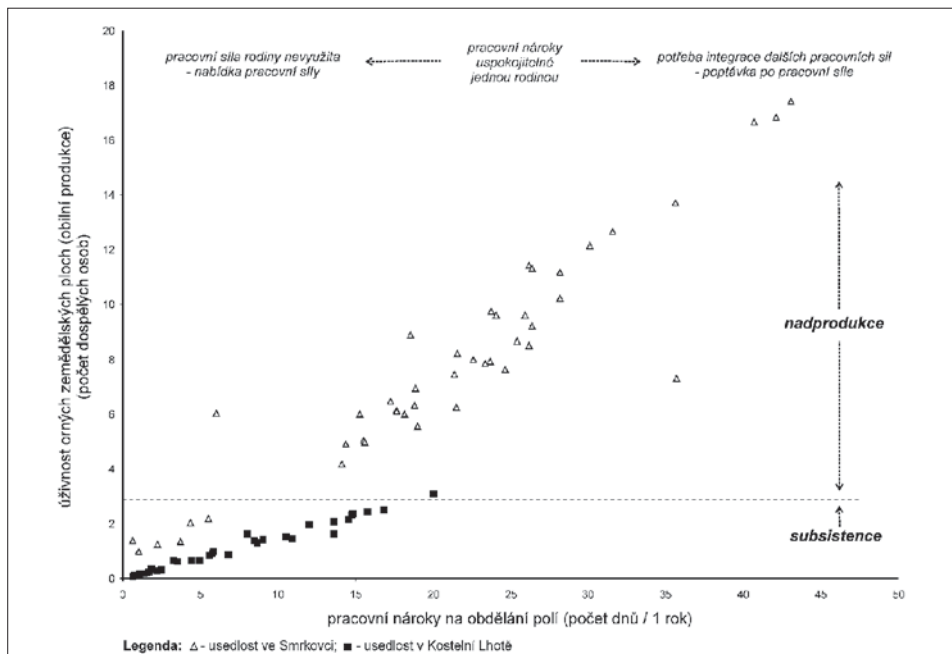
U jednotlivých vesnic v mikroregionu jsou sledovány následující ukazatele: (a) sídelněgeografická charakteristika vesnice a její plužiny; (b) rámcový zemědělský potenciál

Obr. 6. Smrkovec/Schönficht (zaniklý po 1948). Zemědělské využití a rozložení úrodnostního rizika v plužině. Podle josefského a stabilního katastru (Fassionsbuch der Gemeinde Schönficht, 1785, Národní archiv, fond Josefský katastr, inv. č. 4733; císařský otisk stabilního katastru, Schönficht, 1841, Ústřední archiv geodézie a katastru v Praze Kobylisích). Slavkovský les, 570–842 m n. m., pramenná pánev a horní tok Smrkoveckého potoka (srov. obr. 3).

Původně jednostranná řadová sídelní forma se záhumenicově scelenou pozemkovou drážbou (lesní lánová vesnice) později silně ovlivněná novověkou hornickou činností a protoindustrializací. Zemědělské využití katastrálního území odpovídalo danostem přírodního prostředí a možnosti obyvatel získat obživu i mimo agrární výrobu. Poměrně dlouhá zima a období s trvalou sněhovou pokrývkou nutily ke každoročnímu zajištění krmiva pro dobytek, který po tuto dobu musel být trvale ustájen. Tak lze vysvětlit nejen velký podíl luk v plužině (53 %), ale také pastvin a lesokřovinatých areálů (32 %). Zvýšení podílu luk totiž vedlo ke snížení podílu orných ploch, a tím i k omezení pastvy na úhoru od jara do podzimu, což musely kompenzovat právě pastviny a lesokřovinaté areály. Ty mohly být také další zásobárnou zimního krmiva a steliva. Horší klimatické podmínky již také redukovaly výběr pěstovaných kultur – obilní produkce se mohla opřít již jen o žito na straně ozimů, a o oves na straně jařin. Josefský katastr zaznamenal celkem 66 čísel popisných. Pozemkovým majetkem mimo intravilán vesnice tehdy disponovalo celkem 38 z nich. Z těchto 38 usedlostí bylo před raabizací roku 1785 rustikálních 21, včetně mlýna. Zbylá hospodářství získala majetek buď (i) během raabizace přídelem dominikální půdy, nebo (ii) vydělením z původních rustikálních usedlostí po roce 1785.

Abb. 6. Smrkovec/Schönficht (nach 1948 untergegangen). Landwirtschaftliche Nutzung und Verteilung der Fruchtbarkeitsrisiken in der Flur. Gemäß dem josephinischen und stabilen Kataster (Fassionsbuch der Gemeinde Schönficht, 1785, NA, fJK, Inv.-Nr. 4733; kaiserlicher Abdruck des stabilen Katasters, Schönficht, 1841, Zentralarchiv Geodäsie und Kartographie). Kaiserwald, 570–842 ü.d.M., Quellbecken und Oberlauf des Schönfichter Baches (vgl. Abb. 3). Die ursprünglich einseitige Reihensiedlungsform mit Hofartigem Geländebeiz (Waldhufendorf) wurde später stark von der neuzeitlichen Bergbautätigkeit und Protoindustrialisierung beeinflusst.

Obr. 7. Hospodářský potenciál poddanských usedlostí v různých produkčních regionech na konci 18. století. Modelové srovnání údajů josefského katastru pro Smrkovec ve Slavkovském lese (horská oblast s možností neagrární výroby) a Kostelní Lhotu na vátých písčích u Sadské (enkáva zemědělsky nepříznivých půd v úrodné nížinné oblasti, ekonomické chování podobné jako „přechodné“ oblasti; Fassionsbuch der Gemeinde Schönficht, 1785, Národní archiv, fond Josefský katastr, inv. č. 4733; Fasse Obce Kostelnolhotske, 1785, Národní archiv, fond Josefský katastr, inv. č. 1187).

1. Casové nároky na zpracování polí (orba, vláčení, rozvoz mrvy; např. Petráň 1963, 29–31, 93, 100; Černý 1930, 123–139; Beck 1993, 120–127, 586–587). 2. Úživnost obilní produkce – chlebové obilí. Orientační představu o míře potravinové soběstačnosti umožňuje (i) údaj o čistém výnosu ozimů – žita, které mělo úlohu chlebového obilí a (ii) hrubý potravinový nárok jedné dospělé osoby na den. Roční čistý výnos chlebového obilí (žita) lze odvodit z josefského katastru: $x = (\text{absolutní výnos ozimů minus výsev}) \div 3$ (srov. Klír 2008, 196–197). Lze vyjít ze 6 měřic jako hodnoty, která vyjadřuje minimální roční nárok dospělé osoby na chlebové obilí (srov. Klír 2008, 25). V horských oblastech toto subsistenční minimum chlebového obilí leželo pravděpodobně níže (60–70 %), neboť v nutričním systému jej často nahrazovaly jařiny a zelenina (např. Petráň 1963; 1964, 17–21; Beck 1993, 181–206). Kontrast mezi jednotlivými hospodářstvími ve vesnici, a zvláště pak mezi horskými a nížinnými oblastmi v pokrytí vlastní subsistence pak byl pravděpodobně menší, než jak znázorňuje graf. Samotná hodnota výnosů, ať absolutních, nebo čistých, bude vždy předmětem diskuse, náleží jí však komparativní význam.

Interpretace: 1. Smrkovec. Charakteristickým rysem Smrkovce byla velmi nízká efektivnost zemědělské produkce, která byla důsledkem nepříznivých přírodních podmínek (zrnatost žita podle josefského katastru 1,9–3,9; průměr 2,2). Námaha spojená s určitým zemědělským výnosem však mohla být hospodářem vnímána jako smysluplná, a to vzhledem k (1) vysokému subjektivnímu hodnocení té části výnosu, který kryl minimální subsistenční nároky rodiny a (2) volnému času a pracovní síle rodiny, která v části roku nenacházela výnosnější uplatnění v neagrární výrobě. Každá usedlost pak hledala kompromis mezi (1) uplatněním práce ve vlastní zemědělské produkci nebo mimo ni, zejména v neagrární výrobě a (2) v rámci zemědělské produkce pak mezi orným a lučným hospodářstvím. Odrazem tohoto kompromisu se stával poměr mezi ornými plochami, loukami a pastvinami nebo lesokřovinatými areály. Modelová úživnost orných ploch sestavená pro jednotlivé usedlosti ve Smrkovci ukazuje, že všechny usedlosti přestaly do obilní produkce vkládat svou sílu a kapitál (např. pozemky) v okamžiku, kdy dosáhly pokrytí minimálních subsistenčních nároků, pokud jde o chlebové obilí. A většina usedlostí pravděpodobně ještě dříve. Zbytek ploch využily pro zajištění chovu dobytka, kde lze sledovat mírnou nadprodukcí u některých usedlostí. Ale v tomto případě se již s velkou pravděpodobností nejednalo o primární zemědělskou nadprodukcí. Vyšší stavy dobytka, ať hovězího, nebo koní, souvisí právě s uplatněním pracovní síly mimo agrární výrobu, neboť potahy mohly sloužit v lesním hospodářství apod. I přesto zůstávala část pozemkové výbavy některými usedlostmi zemědělsky nevyužita a mohla sloužit jako půdní rezerva. Většina usedlostí ve Smrkovci nepokryvala subsistenční nároky vlastní obilní produkci, velká část ploch byla věnována lučnému hospodářství a poddání rolníci svou volnou práci pravděpodobně uplatňovali v neagrární výrobě, kde mohli využít i své potahy živěné z nadprodukce lučního hospodářství. Rustikální usedlosti ve Smrkovci tak vykazují spíše protoindustriální charakter.

2. Kostelní Lhota (Klír 2008, zvl. 57–61). Zemědělská produkce vesnice se sice vyznačovala nízkou efektivností (zrnatost žita podle josefského katastru 1,1–5,0; průměr 2,7), ale přesto do ní byla vkládána téměř všechna práce, neboť poskytovala hlavní a často jedinou možnost obživy a tvorby nadproduktu. V oblasti totiž nebyla výraznější poptávka po pracovních silách v neagrární výrobě. Na rozdíl od Smrkovce byla do orného zemědělství vtažena téměř celá plocha plůžiny (83 %). Nízký podíl luk (5 %) odráží možnost dlouhotrvající pasvy dobytka (pastviny 10 %). Většina usedlostí kryla svou produkci jak vlastní subsistencí, tak nároky na tvorbu nadproduktu. Část větších hospodářství nemohla pokrýt pracovní nároky prací členů vlastní rodiny a musely přinejmenším sezónně integrovat další pracovní síly. Jejich rezervoárem mohly být rodiny malých hospodářství, které díky malé pozemkové výbavě nemusely pokrýt ani vlastní subsistenci ani získávat nadprodukt, a jejichž příslušníci disponovali volným časem.

Abb. 7. Wirtschaftliches Potenzial der Untertanenhöfe in verschiedenen Produktionsregionen Ende des 18. Jhdts. Modellvergleich der Angaben des josephinischen Katasters für Schönficht im Kaiserwald (Gebirgsgegend mit Möglichkeit einer Nicht-Agrarproduktion) und von Kostelní Lhota auf den Wandersanden bei Sadska (Enklave landwirtschaftlich ungünstiger Bäden in fruchtbaren Niederungen, das wirtschaftliche Verhalten ist ähnlich wie bei „Übergangsgebieten“; Fassionsbuch der Gemeinde Schönficht, 1785, NA, fJK, Inv.-Nr. 4733; Fassion der Gemeinde Kostelní Lhota, 1785, NA, fJK, Inv.-Nr. 1187).

katastrálního území v raném novověku; (c) zemědělské systémy; (d) rámcové zemědělské předpoklady a produkční možnosti jednotlivých usedlostí; (e) subsistenční způsob jednotlivých usedlostí a (f) adaptační a inovační potenciál, rozložení rizika a sociálních úhorů mezi jednotlivými usedlostmi. To vše na základě analýzy: (a) sociálně-právního statusu jednotlivých usedlostí; (b) rozsahu pozemkového majetku a jeho struktury; (c) hrubých a čistých výnosů; úživnosti; (d) podílu a rozložení rizikových zemědělských ploch; (e) pracovních nároků a (f) efektivity práce.

7. Závěr

Česká archeologie může výzkumem zaniklých vesnic významným způsobem přispět k poznání hlavních trendů evropského agrosociálního vývoje v období pozdního středověku a raného novověku, a to sledováním těch procesů, o kterých písemné prameny ve větší míře informují až v 16. století.² Právě z důvodu nedostatečného množství písemných pramenů mohou sociální a hospodářské dějiny samy o sobě jen obtížně docenit skutečný význam dlouhodobých jevů, jejichž počátky sahají do vrcholného a pozdního středověku. Archeologie v českých zemích využívá informační potenciál svých pramenů zatím jen velmi málo, neboť své poznatky začleňuje spíše do předcházejícího středověkého vývoje (Smetánka 1988; Klápště 1994; 2005). Zde prezentovaný koncept výzkumu horských oblastí Čech, popřípadě českých zemí, proto usiluje také o opačné provázání, konkrétně o integraci výzkumu zaniklých pozdně středověkých a raně novověkých vesnic do interdisciplinárního studia socioekonomického a kulturního vývoje v raném novověku, tj. 16.–18. století (srov. též Baeriswyl 2009, 357–358; Schreg 2009).

Autorem obrázků je autor textu.

Poděkování za pomoc patří Bc. Ivaně Hruškové (obr. 1, 2 a 6), Mgr. Petru Limburskému (obr. 4–5) a Mgr. Janu Maříkovi, Ph.D., (obr. 2).

Literatura

- ANDERSSON, H.–SCHOLKMANN, B.–KRISTIANSEN, M. S., 2007: Medieval Archaeology at the Outset of the Third Millenium: Research and Teaching. In: *The Archaeology of Medieval Europe. Volume 1* (Graham-Campbell, J.–Valor, M., eds.), 19–45. Aarhus.
- ANDREAE, B., 1964: Betriebsformen in der Landwirtschaft. Entstehung und Wandlung von Bodenuntzungs-, Viehhaltungs- und Betriebssystemen in Europa und Übersee sowie neue Methoden ihrer Abgrenzung. Stuttgart.
- 1973: Strukturen deutscher Agrarlandschaft. Forschungen zur deutschen Landeskunde 199. Bonn–Bad Godesberg.
- 1977: Agrargeographie. Strukturzonen und Betriebsformen in der Weltlandwirtschaft. Berlin–New York.
- ATLAS ČESKOSLOVENSKÝCH DĚJIN, 1965: Atlas českých dějin. Praha.
- BAERISWYL, A., 2009: Lebensräume und Strukturwandel. In: *Zwischen Tradition und Wandel. Archäologie des 15. und 16. Jahrhunderts. Tübinger Forschungen zur historischen Archäologie 3* (Scholkmann, B.–Frommer, S.–Vossler, Ch.–Wolf, M., Hrsg.), 357–369. Tübingen.
- BECK, R., 1993: Unterfinning. Ländliche Welt vor Anbruch der Moderne. München.
- BORN, M., 1974: Die Entwicklung der deutschen Agrarlandschaft. Erträge der Forschung 29. Darmstadt.
- 1977: Geographie der ländlichen Siedlungen I. Die Genese der Siedlungsformen in Mitteleuropa. Studienbücher der Geographie. Stuttgart.
- CERMAN, M., 2002: Soziale Differenzierung, proto-industrielle Entwicklung und Gutsherrschaft in Frýdlant und Liberec, 16.–18. Jahrhundert. In: *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.–19. Jahrhundert. Sozial- und Wirtschaftshistorische Studien 28* (Cerman, M.–Zeitlhofer, H., Hrsg.), 174–191. Wien–München.
- 2005: Mittelalterliche Ursprünge der unterbäuerlichen Schichten. In: *Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“. Sozialgeschichtliche Studien zur Frühen Neuzeit. Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 99* (Cerman, M.–Luft, R., Hrsg.), 323–349. München.

² Dosud byly poznány desítky lokalit a přibližně patnáct z nich publikováno způsobem, který umožňuje kritické zacházení (Smetánka–Klápště–Richterová 1979; Smetánka–Klápště 1981; Krajc 1983; Smetánka 1988; Nováček 1995; Vařeka a kol. 2006; Dudková–Orna–Vařeka a kol. 2008 s lit.; Klír 2008; Klír–Kenzler 2009 a další).

- CERMAN, M.–MAUR, E., 2000: Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650–1750 – Der Wandel der ländlichen Sozialstrukturen in Böhmen, 1650–1750. ČČH 98, 737–774.
- 2002: Die wirtschaftliche und soziale Entwicklung im frühneuzeitlichen Böhmen aus mikro- und makrohistorischer Sicht. In: Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.–19. Jahrhundert. Sozial- und Wirtschaftshistorische Studien 28 (Cerman, M.–Zeitlhofer, H., Hrsg.), 101–110. Wien–München.
- CERMAN, M.–ŠTEFANOVÁ, D., 2002: Wirtschaft und Sozialstruktur in den Herrschaften Frýdland und Liberec, 1590–1750. In: Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.–19. Jahrhundert. Sozial- und Wirtschaftshistorische Studien 28 (Cerman, M.–Zeitlhofer, H., Hrsg.), 70–87. Wien–München.
- CRKAL, J.–ČERNÁ, E., 2009: Nové objevy v Krušných horách – zaniklé středověké sklárny na k. ú. Výsluní, okr. Chomutov – Neue Entdeckungen im Erzgebirge – wüstgelassene mittelalterliche Glashütten im Katastergebiet Výsluní (Sonnenberg), Bezirk Chomutov, AH 34, 503–522.
- ČAJANOV, A. V., 1989: Krestjanskoje chozjajstvo. Izbrannyje trudy. Ekonomičeskoje nasledije (Nikolov, A. A., ed.). Moskva.
- 1989a: Izbrannyje proizvedenija (Serov, E. V., ed.). Moskva.
- ČECHURA, J., 1990: Rolnictvo v Čechách v pozdním středověku (Perspektivy dalšího studia) – Die Bauern in Böhmen im Spätmittelalter (Perspektiven für das weitere Studium), ČsČH LXXXVIII, 465–498.
- 1994: Die Struktur der Grundherrschaften im mittelalterlichen Böhmen unter besonderer Berücksichtigung der Klosterherrschaften. Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte 39. Stuttgart–Jena–New York.
- ČERNÝ, V., 1930: Hospodářské instrukce. Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV.–XVI. století – Wirtschaftsinstruktionen – Übersicht einer Geschichte der Landwirtschaft zur Zeit der Patrimonialherrschaft im XV.–XIX. Jahrh. – Les instructions économiques – Esquisse d'une histoire de l'agriculture pendant le régime seigneurial aux XVe–XIXe siècles. Prameny a základy vydávané Československou akademií zemědělskou A 2. Praha.
- DAS NOTHAFTISCHE LEHENSBUCH, 1996: Das Nothafische Lehenbuch von 1360. Besitz und Verwaltung der Reichsministerialen im historischen Egerland. Faksimile und Übertragung des Originals im Bayerischen Hauptstaatsarchiv München (Singer, F.-W., Hrsg.). Selb–Oberweißbach.
- DENECKE, D., 1992: Siedlungsentwicklung und wirtschaftliche Erschließung der hohen Mittelgebirge in Deutschland. Ein historisch-geographischer Forschungsüberblick, Siedlungsforschung. Archäologie – Geschichte – Geographie 10, 9–33.
- DUDKOVÁ, V.–ORNA, J.–VAREKA, P. A KOL., 2008: Hledání zmlizlého. Archeologie zaniklých vesnic na Plzeňsku. Katalog výstavy. Plzeň.
- ELLIS, F., 2000: Peasant Economics. Farm Household and Agrarian Development. Wye studies in agricultural and rural development. Cambridge 2000².
- EUROPEAN PEASANTS, 1975: European Peasants and Their Markets. Essays in Agrarian Economic History (Parker, W. N.–Jones, E. L., eds.). Princeton.
- GRAUS, F., 1957: Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské II. Dějiny venkovského lidu a poloviny 13. stol. do roku 1419. Praha.
- 1969: Krize středověku a husitství – Die Krise des Mittelalters und das Hussitentum, ČsČH XVII, 507–526.
- GRULICH, J., 2001: Zkoumání „malíčkosti“ (Okolnosti vzniku a významu mikrohistorie) – Die Erforschung der „Kleinigkeiten“ (Zu Entstehung und Bedeutung der Mikrogeschichte), ČČH 99, 519–547.
- 2002: Die Herrschaft Chýnov. In: Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.–19. Jahrhundert. Sozial- und Wirtschaftshistorische Studien 28 (Cerman, M.–Zeitlhofer, H., Hrsg.), 88–100. Wien–München.
- HÄUFLER, V., 1955: Horské oblasti v Československu a jejich využití. Praha.
- HENNING, F.-W., 1979: Landwirtschaft und ländliche Gesellschaft in Deutschland I (800 bis 1750). Paderborn.
- HORSKÝ, J.–SEDLÁČKOVÁ, I.–SELIGOVÁ, M., 1996: Ein einheitliches „altes demographisches Regime“ oder die Bindung eines demographischen Verhaltens zu „Ökotypen“? Betrachtungen über den Erklärungswert des Einwohnergläubensverzeichnisses vom Jahre 1651 für das Studium verschiedener Typen der historischen Familienbildung. Historická demografie 20, 57–91.
- KLAPŠTĚ, J., 1978: Středověké osídlení Černokostelecka – Die mittelalterliche Besiedlung im Raum von Černý Kostelec, Památky archeologické LXIX, 423–472.
- 1994: Změna – středověká transformace a její předpoklady – Transformation – la transformation médiévale et ses conditions préalables. In: Medievalia archaeologica Bohemica 1993. PA – Supplementum 2, 9–59. Praha.
- 2005: Proměna Českých zemí ve středověku. Praha.
- KLÍR, T., 2008: Osídlení zemědělsky marginálních půd v mladším středověku a raném novověku – Besiedlung und landwirtschaftliche Nutzung marginaler Böden im späten Mittelalter und der frühen Neuzeit. Dissertationes Archaeologicae Brunenses / Pragensesque 5. Praha.
- 2009: Besiedlung und landwirtschaftliche Nutzung von Enklaven marginaler Böden im späten Mittelalter und der frühen Neuzeit. Das Beispiel des Gebietes der Flugsande in Mittelböhmen. In: Ruralia 7, Medieval Rural Settlement in Marginal Landscapes, 415–446. Turnhout.

- 2009a: Die ländliche Besiedlung Böhmens im Spätmittelalter und in der Frühneuzeit. Konzepte der Forschung, Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 25, 147–160.
- KLÍR, T.–KENZLER, H., 2009: Srovnávací studium areálů zaniklých středověkých vesnic na základě analýz fosforečanů. Zaniklá středověká vesnice Schwarzenbach u Chebu – Vergleichende Untersuchungen von Arealen mittelalterlicher Ortswüstungen anhand von Phosphatanalysen. Die mittelalterliche Ortswüstung Schwarzenbach bei Cheb (Eger), AH 34, 657–680.
- KOPSIDIS, M., 2006: Agrarentwicklung. Historische Agrarevolutionen und Entwicklungsökonomie. Grundzüge der modernen Wirtschaftsgeschichte 6. Stuttgart.
- KRAJČÍK, R., 1983: Přehled archeologických výzkumů středověku na Táborsku (se zaměřením na zaniklé středověké osady) – Úbersicht über die archäologischen Erforschungen des Mittelalters im Gebiet von Tábor mit besonderer Berücksichtigung der mittelalterlichen Dorfwüstungen, Archeologické výzkumy v jižních Čechách 1, 95–127.
- KUHN, W., 1973: Flämische und fränkische Hufe als Leitformen der mittelalterlichen Ostsiedlung. In: Kuhn, W., Vergleichende Untersuchungen zur mittelalterlichen Ostsiedlung. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 16, 1–53. Köln.
- KURPELOVÁ, M.–COUFAL, L.–ČULÍK, J., 1975: Agroklimatické podmínky ČSSR – Agroklimatische Bedingungen der ČSSR. Bratislava.
- LANGTHALER, E., 2006: Agrarsysteme ohne Akteure? Sozialökonomische und sozialökologische Modelle in der Agrargeschichte, Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes 3, 216–238.
- MARÍK, J., s. d.: Registered Research Laboratory, Archeologický ústav AV ČR, <http://www.arup.cas.cz/rrl/nedestruktivni.html>, cit. 15. 12. 2009.
- MATUŠÍKOVÁ, L., 2002: Die Entwicklung der Wirtschafts- und Sozialstrukturen in der Herrschaft Poděbrady. In: Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.–19. Jahrhundert. Sozial- und Wirtschaftshistorische Studien 28 (Cerman, M.–Zeitlhofer, H., Hrsg.), 59–69. Wien–München.
- MATUŠÍKOVÁ, L.–PAZDEROVÁ, A., 2002: Regionen mit kommerzieller Landwirtschaft und in agrarischer Randlage im Vergleich: die Herrschaften Poděbrady und Rychnov nad Kněžnou. In: Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.–19. Jahrhundert. Sozial- und Wirtschaftshistorische Studien 28 (Cerman, M.–Zeitlhofer, H., Hrsg.), 126–144. Wien–München.
- MEIER, B.–SAUERLÄNDER, D., 1995: Das Surbtal im Spätmittelalter. Kulturlandschaft und Gesellschaft einer ländlichen Region 1250–1550. Beiträge zur Aargauer Geschichte 6. Aargau.
- METLIČKA, M.–UHERSKÝ, M., 2007: Zaniklá středověká vesnice v lese Zábělá, k. ú. Chrát u Plzně – Das untergegangene mittelalterliche Dorf im Wald Zábělá, Katastralamt Chrát u Plzně, SZM 18, 116–137.
- MÍKA, A., 1960: Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století. Praha.
- MINTZ, S. W., 1974: A Note in the Definition of Peasantries, Journal of Peasant Studies 1, 91–106.
- MITTERAUER, M., 1986: Formen ländlicher Familienwirtschaft. In: Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften (Ehmer, J.–Mitterauer, M., Hrsg.), 185–323. Wien–Köln–Graz.
- NETTING, R. McC., 1981: Balancing on an Alp. Ecological change and continuity in a Swiss Mountain community. Cambridge.
- NODL, M., 2003: Mikrohistorie a historická antropologie – Microhistory and Historical Anthropology, Dějiny – teorie – kritika 1, 237–252.
- NOVÁČEK, K., 1995: Zaniklé náhorní osídlení na Jinecku, Podbrdsko 2, 7–37.
- PAZDEROVÁ, A., 2002: Die wirtschaftliche und soziale Entwicklung in der Herrschaft Rychnov nad Kněžnou. In: Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.–19. Jahrhundert. Sozial- und Wirtschaftshistorische Studien 28 (Cerman, M.–Zeitlhofer, H., Hrsg.), 43–58. Wien–München.
- PEASANT, 1989: Peasant and Peasant Societies (Shanin, T., ed.). Oxford².
- PETRÁŇ, J., 1963: Zemědělská výroba v Čechách v druhé polovině 16. a počátkem 17. století – Landwirtschaftliche Produktion in Böhmen in der 2. Hälfte des 16. und anfangs des 17. Jahrhunderts. Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica 1964, Monographia V. Praha.
- PETRÁŇ, J., 1964: Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války. Praha.
- RATUSNÝ, A., 1994: Mittelalterlicher Landesausbau in Mühlviertel, Oberösterreich. Passauer Schriften zur Geographie 12. Passau.
- SHANIN, T., 1990: Defining Peasants. Essays concerning Rural Societies, Expolary Economies, and Learning from them in the Contemporary World. Oxford.
- SCHREG, R., 2009: Nach der Wüstungsphase. Umstrukturierungen des ländlichen Raumes in der frühen Neuzeit. Eine umwelthistorische Perspektive. In: Zwischen Tradition und Wandel. Archäologie des 15. und 16. Jahrhunderts. Tübinger Forschungen zur historischen Archäologie 3 (Scholkmann, B.–Frommer, S.–Vossler, Ch.–Wolf, M., Hrsg.), 449–462. Tübingen.
- SMETÁNKÁ, Z., 1988: Život středověké vesnice. Zaniklá Svidna. Památníky naší minulosti 13. Praha.
- SMETÁNKÁ, Z.–KLÁPŠTĚ, J., 1979: Geodeticko-topografický průzkum zaniklých středověkých osad – Geodätisch-topographische Untersuchung mittelalterlicher Wüstungen, AR XXXI, 614–628.
- 1981: Geodeticko-topografický průzkum zaniklých středověkých vsí na Černokostelecku – Geodetical-

- topographical survey of deserted medieval villages in the Kostelec-nad-Černými-Lesy region, PA LXXIII, 416–458.
- SMETÁNKA, Z.–KLÁPŠTĚ, J.–RICHTEROVÁ, J., 1979: Geodeticko-topografický průzkum zaniklé středověké vesnice Ostrov (k. ú. Jedomélice) – Geodetical-topographical survey of a deserted medieval village Ostrov, AR XXXI, 420–430.
- SOZIALE STRUKTUREN, 2002: Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.–19. Jahrhundert. Sozial- und Wirtschaftshistorische Studien 28 (M. Cerman–H. Zeitlhofer, Hrsg.). Wien–München.
- ŠMAHEL, F., 1995: Husitská revoluce 1. Doba vymknutá z kloubů. Praha.
- THE PEASANTRIES, 1998: The Peasantries of Europe from the Fourteenth to the Eighteenth Centuries (Scott, T., ed.). London–New York.
- THOEN, E., 2004: „Social Agrosystems“ as an Economic Concept to Explain Regional Differences. In: Landholding and land transfer in the North Sea area (late Middle Ages – 19th century) /van Bavel, B.–Hoppenbrouwers, P., eds./, 47–66. Turnhout.
- UNTERTANEN, 2005: Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“. Sozialgeschichtliche Studien zur Frühen Neuzeit. Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 99 (M. Cerman–R. Luft, Hrsg.). München.
- VÁŘEKA, P. A KOL. 2006: Archeologie zaniklých středověkých vesnic na Rokycansku I. – Archaeology of deserted medieval villages in the Rokycany-region (West Bohemia). Plzeň.
- VELKOVÁ, A., 2002: Die Herrschaft Štáhlavy: Wirtschaft, soziale Strukturen und Demographie. In: Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.–19. Jahrhundert. Sozial- und Wirtschaftshistorische Studien 28 (M. Cerman–H. Zeitlhofer, Hrsg.), 29–42. Wien–München.
- VIAZZO, P. P., 1989: Upland Communities. Environment, Population and Social Structure in the Alps since the Sixteenth Century. Cambridge studies in population, economy and society in past time 8. Cambridge.
- VÖLKL, G., 1955: Das älteste Leuchtenberger Lehenbuch. Quellen zur Oberpfälzer Siedlungsgeschichte II, Verhandlungen des Historischen Vereins für Oberpfalz und Regensburg 96, 277–404.
- WILFING, H.–WINWARTER, V. ET AL., 1999: Landschaft hat Geschichte. Historische Entwicklung von Umwelt und Gesellschaft in Theyern. CD-Rom, Projektgruppe Umweltgeschichte im Auftrag des BMWVK. Wien.
- WOLF, E. R., 1966: Peasants. Foundations of modern anthropology series. Englewood.
- ZEITLHOFER, H., 2002: Ökonomische Vielfalt und soziale Differenzierung: die Herrschaft Vyšší Brod im 17. und 18. Jahrhundert. In: Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.–19. Jahrhundert. Sozial- und Wirtschaftshistorische Studien 28 (M. Cerman–H. Zeitlhofer, Hrsg.), 15–28. Wien–München.
- ZWISCHEN TRADITION, 2009: Zwischen Tradition und Wandel. Archäologie des 15. und 16. Jahrhunderts. Tübinger Forschungen zur historischen Archäologie 3 (Scholkmann, B.–Frommer, S.–Vossler, Ch.–Wolf, M., Hrsg.). Tübingen.

Zusammenfassung:

Die Besiedelung der Gebirgsgegenden Böhmens im Mittelalter und der frühen Neuzeit – Ausgangspunkte für eine interdisziplinäre Forschung

Ziel des vorliegenden Beitrags ist es, auf das hohe Informationspotenzial von archäologischen Quellen, insbesondere auf solche, die von spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Dorfwüstungen stammen, hinzuweisen, um Erkenntnisse über die langfristige sozialökonomische Entwicklung Böhmens zu gewinnen (Abb. 1). Eine systematische Einbindung archäologischer Erkenntnisse in ein historisches Studium größerer Bandbreite ermöglicht ein Konzept der sozialökonomischen Geschichte, das besagt, dass Böhmen seit dem späten Mittelalter in mehrere Grundproduktionsregionen mit jeweils unterschiedlicher, jedoch miteinander verknüpften sozialökonomischen Entwicklung unterteilt war. Die Unterschiedlichkeit der jeweiligen Regionen bezüglich Produktion und Sozialökonomie nahm dabei, Hand in Hand gehend mit einem sich perfektionierenden Markt, ständig zu.

Die Problematik einer mannigfaltigen Wirtschaftsstruktur und einer regional unterschiedlichen Entwicklung wurde von Josef Petráň (1964) hervorgehoben, der die einzelnen Gebiete Böhmens aus der Zeit vor dem weißen Berg in drei Haupttypen unterteilte (Abb. 2). Diese Typen wurden dabei bereits von schriftlichen Quellen des 16.–18. Jahrhunderts zeitgleich reflektiert: (1) fruchtbare Niederungen („Flachlandgegenden“), (2) „Übergangsgebiete“, (3) Gebirgsgegenden mit beträchtlicher Möglichkeit des Broterwerbs außerhalb der Agrarproduktion („Berge“). Für jedes dieser Gebiete wurden charakteristische überwiegende Merkmale bestimmt: (a) der Agrarproduktion, besonders das Verhältnis zwischen ihrer Subsistenz- und Marktkomponente, (b) der Beziehung von Agrar- und Nicht-Agrarproduktion, des Umfangs der Möglichkeit eines Broterwerbs außerhalb der Agrarproduktion, des Grades der Einbindung von Gutshöfen in die Marktmechanismen, (c) der sozialen Differenzierung, demographischen Struktur

und des demographischen Verhaltens, (d) der Stadien der Siedlungsformen und (e) der zentralen Orte und ihres Charakters. Die Anfänge dieser allmählich wachsenden regionalen Diversifizierung sind von der sozialökonomischen Geschichte bisher nicht systematischer untersucht worden, vor allem wegen nicht vorhandener größerer Komplexe schriftlicher Quellen und relevanter Daten kollektiver Natur vor dem 16. Jahrhundert. Die Existenz der Grundtypen von Produktionsregionen, bzw. Ökotypen gemäß dem Verständnis von M. Mitterauer (1986) wird jedoch mindestens bereits für Ende des 14. und Anfang des 15. Jahrhunderts vorausgesetzt.

Die gleichzeitigen Möglichkeiten der Archäologie, zur Erprobung des oben skizzierten makrohistorischen Konzeptes einen Beitrag zu leisten, sind nicht ausgeglichen, sondern einerseits von der Verteilung geeigneter Denkmäler beeinflusst, die in der Landschaft erhalten geblieben sind, und dann vor allem durch das Streben nach einem effizienten Studium, d.h. nach Untersuchungen in Gebieten mit einer hinreichend dynamischen sozioökonomischen Entwicklung. Aus diesem Grund haben besonders Ortswüstungen, die in Gebirgsgegenden mit einer späteren Nicht-Agrarproduktion liegen, in denen die Entwicklung am dynamischsten war und wo man auch die größten Unterschiede zwischen einer anhand von frühneuzeitlichen schriftlichen Quellen rekonstruierten Situation und dem Zustand im späten, ggf. Hochmittelalter annehmen kann, ein hohes Informationspotenzial.

Die sozioökonomische regionale Differenzierung der böhmischen Länder und ihrer besonders von der Agrargeschichte thematisierten Dynamik wurde von der Archäologie nur indirekt reflektiert, etwa im Rahmen des Studiums der mittelalterlichen Besiedelung landwirtschaftlicher Randgebiete. Ergebnis des Bemühens, die künstliche Grenze zwischen der sozialökonomischen Geschichte und den archäologischen Erkenntnissen zu überbrücken sind deshalb mehrere Forschungsprojekte, die auf das Studium der mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Besiedelung der Gebirgsgegenden Böhmens ausgerichtet sind (Institut für Vor- und Frühgeschichte in Prag in Zusammenarbeit mit der Otto-Friedrich Universität Bamberg und dem Institut für archäologische Denkmalpflege Nordwestböhmens in Most). Ihr Sinn besteht darin, historische, kulturanthropologische und archäologische Ansätze und insbesondere ihre aktuellen Konzepte zwecks Erkenntniserlangung effizient miteinander zu verknüpfen. Das Ziel besteht freilich nicht darin, Gebirgsgegenden als Siedlungsräume mit speziellen Eigenschaften, bzw. ihren wirtschaftlichen, sozialen und kulturgeographischen Charakter, den sie in der Vergangenheit hatten, in Erfahrung zu bringen, sondern Erkenntnisse über die langfristige sozioökonomische Entwicklung Böhmens zu gewinnen. Die Durchführung dieser Forschungsprojekte basiert auf einem Detailstudium ausgewählter Fundstellen und Mikroregionen, die für eine effiziente Klärung der untersuchten Problematik geeignet sind. Ihre Auswahl richtet sich nach dem Streben um einen Vergleich im Rahmen eines einheitlichen theoretischen Konzeptes. In allen Fällen werden bewaldete Gebirgsgelände studiert, in denen Relikte von mittelalterlichen Wüstungen auf einzigartige Art und Weise erhalten geblieben sind (Kaiserwald, Erzgebirge).

Die Abbildungen stammen vom Verfasser.

Ein Dank für die ihm dabei gewährte Hilfe gebührt Frau B. A. Ivana Hrušková (Abb. 1, 2 und 6), Herrn Petr Limburský M. A. (Abb. 4–5) und Herrn Jan Mařík M. A. Ph.D (Abb. 2).

